

СТАЛІНСЬКА «РЕВОЛЮЦІЯ ЗГОРИ»

У нарисі аналізуються соціально-економічні перетворення 1929–1938 рр., здійснювані радянською владою. Аналіз проводиться за трьома параметрами: а) якою мусила бути державна влада, здатна позбавити суспільство приватної власності на засоби виробництва; б) яким вожді більшовиків уявляли собі двофазний комунізм; в) як враховувалася специфіка комуністичного будівництва у багатонаціональній країні.

Ключові слова: *неп, сталінський штурм, двофазний комунізм, «командні висоти економіки», індустріалізація.*

Якщо оцінювати неп як підготовчий етап до сталінського штурму, то основним змістом цього історичного періоду (1921–1928 рр.) треба вважати зміцнення встановленого В.Леніним політичного режиму. Процес зміцнення мав внутрішній і зовнішній бік. Зовнішній бік полягав у зміцненні позицій держави-комуни в радянському суспільстві і характеризувався знищенням горизонтальних зв'язків між людьми, вертикалізацією наявних в країні організацій і підпорядкуванням їх компартійно-радянській вертикалі влади, яка функціонувала на засадах «демократичного централізму». Внутрішній бік зміцнення держави полягав у встановленні «правил гри» між вождями, які ще у ленінські часи узурпували владу у партійних з'їздів і створюваних ними складів Центрального комітету. Це були члени політичного бюро, сформованого як зменшена копія ЦК.

Партія була присутня в конституціях СРСР і союзних республік лише своїм клоном — радянськими органами влади. За партійним статутом у ЦК ВКП(б) зосереджувалася влада над партією у період між з'їздами. Фактично же в ЦК ВКП(б) зосереджувалася вся влада над державою, представленою радянськими органами й відповідно — над країною. Політбюро ЦК в усіх виявленнях своєї волі виступало від імені ЦК, не маючи відокремлених від цього органу функцій й відповідно — власного обличчя в системі влади. Поза ЦК його ніби не існувало, так само, як ніби не існувало партії в конституційному полі. Тим не менш, портрети членів політбюро ЦК в руках багатомільйонної маси учасників демонстрацій, що заливали вулиці міст і сіл 1 травня і 7 листопада кожного року, показували *urbi et orbi* ту серцевину, навколо якої крутилося життя велетенської країни.

Члени ЦК за партійним статутом мали рівні права. Відповідно до цього політичні олігархи в політбюро ЦК теж були рівними між собою. Проте рівність суперечила встановленій партією диктатурі. У ситуації, що склалася, олігархи могли або домовитися між собою і всім складом Центрального комітету про єдині «правила гри», або виявити в своєму колі одноосібного диктатора. Події, як відомо, розвивалися за другим сценарієм.

Більшовицьке керівництво після встановлення нового вождя було готове відновити припинений В. Леніним комуністичний штурм. «Командні висоти» економіки знаходилися під цілковитим контролем Й. Сталіна, і тепер треба було використати їх, щоб позбавити багатомільйонне селянство приватної власності на засоби виробництва і зтягти його в усупільнений сектор радянської економіки. Олігархи на чолі з генсеком ЦК ВКП(б) прагнули економічно поневолити селянство з тим, щоб здобути ресурси для створення могутньої індустрії, здатної забезпечити Червоній армії найсучасніші види озброєнь.

У характеристиці сталінської епохи спочатку на Заході, а потім у «перебудовному» Радянському Союзі почав домінувати термін «сталінізм». Власне, винахідником терміну в його протилежному значенні був Л. Каганович. Цей сталінський сатрап, який відіграв разом з В. Молотовим особливо зловісну роль в історії українського народу, тлумачив сталінізм як теоретичний внесок Й. Сталіна у вчення К. Маркса, Ф. Енгельса і В. Леніна про комуністичне суспільство як останній і найвищий етап у розвитку людства. За життя Сталіна сам термін у такому розумінні не прижився, але країна вщерть заповнилася чотирма профілями «класиків наукового комунізму».

Термін «сталінізм» на Заході був і залишається персоналізованим замінником поняття «комунізм» і символізує собою все, що пов'язане з Радянським Союзом і політичними режимами, нав'язаними ним іншим країнам. В пострадянських країнах під комунізмом здебільшого розуміють не той реальний лад, в якому знаходилися колишні радянські люди, а його пропагандистський імідж — суспільство з молочними ріками і кисельними берегами. Сталінізм пов'язується в них з масовим терором, яким супроводжувалося будівництво комунізму, осмисленого як соціалізм.

Відмова від ідеологічних цінностей, нав'язаних кільком поколінням радянських людей, на першому етапі відбувалася, як правило (винятки важко знайти навіть серед дисидентів), через протиставлення «поганого» Сталіна «доброму» Леніну. Однак чим більше вивчаємо ми коротку ленінську епоху, тим менше відмінностей знаходимо між нею і нескінченно довгою сталінською добою, хоч персональні характеристики Леніна і Сталіна абсолютно різні. Властива радянському політичному режиму колосальна концентрація влади давала можливість вождям проявити ті або інші якості своєї натури навіть у всепланетному масштабі. Тому нема нічого дивного, що термін «сталінізм» закріпився як в історичній пам'яті народів, так і у світовій історіографії.

Треба розуміти, що В. Ленін залишався «добрим» тільки тому, що починав реалізацію комуністичної утопії першим. Він комунізував «командні висоти» економіки, але припинив комуністичне будівництво, коли відчув зростаючий опір селянства. Сталін продовжив справу Леніна з точки, на якій той зупинився, догматично дотримуючись цілей, поставлених програмою РКП(б) 1919 р. Як і Ленін, він наразився на колосальний опір селянства, але не зупинився, а протиставив йому небачені з часів раннього середньовіччя масові репресії. Кожний на його місці мусив би застосовувати подібні репресії, тому що йшлося про нав'язування суспільству утопії, в якій воно не могло жити. В кінцевому

підсумку йому вдалося створити соціально-економічний лад, який був напівутопією. Колективізоване селянство увійшло в державну економіку на автономних засадах. За колгоспниками Сталін змушений був визнати право приватної власності (під іншими, звичайно, термінами) на продукцію, яку вони виробляли у присадибному і колективному господарствах після сплати належної державі частки у вигляді наперед відомого натурального податку.

Жодної різниці в теорії «наукового» комунізму між сталінізмом і ленінізмом не існувало. Й. Сталін не вніс нічого нового в програму комуністичного будівництва, написану В. Леніним і затверджену як партійна програма VIII з'їздом РКП(б). Однак уроки ленінського штурму 1918–1920 рр. були враховані під час наступу, що розпочався з 1929 р. Сталін обрав іншу тактику просування до мети, позначеної в програмі РКП(б).

Професор сучасної історії Оксфордського університету Девід Пристланд в 2009 р. опублікував ґрунтовну монографію з історії комунізму (російський переклад — 2011 р.). Відштовхуючись від поняття сталінізму, він просунувся далі і поділив більшовицьку (тобто комуністичну) революцію на дві окремі — ленінську й сталінську¹. Сталінська модель комунізму на думку Пристланда, сильно відрізнялася за світоглядними характеристиками і стилем правління від ленінської.² Автор не обґрунтовував твердження про світоглядну різницю між Леніним і Сталіним (стиль правління у них справді був різним, але ця риса не є характеристикою моделі). Власне, таке обґрунтування й неможливе, адже світогляд обумовлюється доктриною, а комуністична доктрина проста до примітивності: знищення приватної власності. Термін «сталінізм», якщо надавати йому рис ідеології, відмінної від ленінізму, стає просто-таки безглуздом.

Спираючись на націоналізовані під час ленінського штурму «командні висоти» і на пролетаризовані верстви селянства, держава повинна була ліквідувати власність селян на засоби виробництва і прирівняти їх за статусом до економічно залежного від неї робітничого класу. Колективізація індивідуальних господарств позбавляла селянство економічної самостійності і ставила сільськогосподарське виробництво під прямий контроль держави. У свою чергу, такий контроль давав державі можливість використовувати ресурси ще сільськогосподарської в основному країни в інтересах прискореної модернізації «командних висот».

В діях кремлівського керівництва на міжнародній арені під популістським камуфляжем міжнародної пролетарської солідарності чітко простежувалася імперська риса гегемонізму. Проте гегемонізм повинен був спиратися на силу. Вожді ВКП(б) мали намір максимально використати переваги радянського ладу над країнами ринкової економіки у здатності концентрувати ресурси, щоб домогтися прискореної економічної модернізації і набути цю силу. Разом з тим спрямовування ресурсів на розбудову військового потенціалу замість використання у споживанні слід було пояснити народу. Тому відділи агітації і пропаганди компартійних комітетів взяли на озброєння тезу про «капіталістичне оточення», в якому нібито перебувала країна. У свідомості громадян формувалося уявлення про те, що Радянський Союз є обложеною фортецею. З цього

впливав висновок про необхідність зміцнення обороноздатності СРСР, передусім — шляхом розбудови військово-промислового комплексу (ВПК).

Радянська промисловість у плануванні, фінансуванні і постачанні була поділена на групи А (виробництво засобів виробництва) і Б (виробництво товарів народного споживання). На розвиток групи А виділялися основні фінансові ресурси. Галузі групи Б фінансувалися за залишковим принципом. Під пильним оком мобілізаційних осередків на підприємствах і відповідних органів в управлінських структурах промисловість групи А виробляла мінімум товарів народного споживання, а у промисловості групи Б вагома частка обмежених потужностей спрямовувалася на задоволення потреб підприємств групи А. З осені 1928 р. економіка стала розвиватися за п'ятирічними планами. Перехід до форсованої індустріалізації супроводжувався інфляційним випуском паперових грошей, заборонаю вільної торгівлі, запровадженням карткової системи постачання міського населення, гіпертрофованою централізацією управління промисловістю. Велика промисловість України виявилася у розпорядженні загальносоюзних наркоматів.

Індустріальна гонитва призвела до різкого падіння життєвого рівня населення. Економічні труднощі були оголошені неминучими і цілком природними. Опір насильству над економікою вважався небезпечним опортунізмом. В офіційних документах заклики щодо необхідності нещадного викорінення опортунізму стали загальнозживаними. Це свідчило про те, що форсування темпів індустріалізації далеко не всі суспільні кола зустріли з ентузіазмом.

Проте держава мала ефективні важелі впливу на робітничий клас і могла піднімати маси на виробниче змагання навіть в умовах, коли були відсутні економічні важелі стимулювання ударної праці. У травні 1929 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про соціалістичне змагання фабрик і заводів». У ній зазначалося, що змагання — це не епізодична кампанія, а постійний метод роботи. Організація змагання покладалася на профспілки, а загальне керівництво ним — на партію.

Новобудови і реконструйовані підприємства вимагали робітничих кадрів, здатних працювати з новою технікою. Але на робочі місця приходили вихідці з села, які пройшли лише через короткотермінові курси. Вони часто псували машини, випускали браковану продукцію. Тому було вирішено організувати кампанію підготовки кваліфікованих кадрів у формі самодіяльного робітничого руху за оволодіння новою технікою. Газета «Правда» опублікувала статтю вибійника горлівської шахти «Кочегарка» Микити Ізотова, в якій він розповідав, як навчив своїй професії десятьох робітників. Так почав ширитися ізотовський рух.

Й. Сталін оголосив про дострокове виконання першої п'ятирічки на початку 1933 р. На нову п'ятирічку (1933–1937) були запропоновані менш напружені темпи приросту промислової продукції. Це пом'якшило міжгалузеві диспропорції. З другої половини 1935 р. уряд скасував граничну межу у заробітках і розпочав кампанію пропаганди виробничих рекордів. У ніч на 31 серпня вибійник шахти «Центральна-Ірміне» в Кадіївці О. Стаханов застосував метод

роботи, заснований на поділі виробничих операцій між вибійником і кріпильниками. Це дало йому можливість в 14,5 рази перевищити норму. Оскільки під виробниче змагання була підведена матеріальна база, услід за Стахановим почали штурм рекордів інші робітники. Стахановські рекорди стали підставою для істотного підвищення норм виробітку. Це призвело до перенапруження виробничого процесу і неминучих зривів, які розглядалися як саботаж або шкідництво. Звинувачені потрапляли в руки чекістів.

Пом'якшення міжгалузевих диспропорцій дало можливість ліквідувати з 1935 р. карткову систему постачання продовольства. Мережа державної торгівлі розгорнула вільний продаж хліба та інших продуктів. Істотно збільшився обсяг суспільних фондів споживання, які служили доповненням до індивідуальних заробітків робітників та службовців. Ці фонди забезпечували виплату пенсій, стипендій, різних видів соціальної допомоги.

Пропагандисти запевняли робітників, що їх добробут стане підвищуватися, як тільки новобудови перших п'ятирічок почнуть давати продукцію. Але за 1928–1937 рр. частка продукції групи А піднялася в українській промисловості з 51 до 68%³. На початковому етапі індустріалізації співвідношення груп ще було ринковим, тобто відповідало попиту суспільства на товари, призначені для споживання, а також на продукцію, за допомогою якої вироблялися ці товари. Наприкінці 30-х рр. структура промисловості стала іншою. В ній уже переважала продукція, що призначалася для держави, яка прагнула одержати у своє розпорядження максимальну кількість танків, літаків, артилерії.

Структурні зміни, що відбулися за десятиріччя, лише підтверджували незмінність набутої ще у дореволюційні часи спеціалізації України: по групі А — на комплексі руда-вугілля-метал, по групі Б — на харчовій промисловості. У нерозвинутому до революції машинобудуванні розвивалися переважно галузі, що виробляли продукцію для чорної металургії та вуглевидобутку. Новим явищем у промисловому розвитку України була поява електроенергетики і хімічної індустрії.

Прискорені темпи розвитку радянської індустрії пояснювалися здатністю більшовицького керівництва приректи населення країни на «тимчасові труднощі». Середньорічні темпи приросту промислової продукції (по країні в цілому — 19,2% за 1928–1932 рр. і 17,1% за 1933–1937 рр., по УРСР — відповідно 19,4 і 17,4%) були найвищими в світі. Під час індустріалізації провідних країн Західної Європи середньорічний темп зростання промисловості дорівнював 3,7% (1870–1900). Найвищий темп під час індустріалізації США досягав 8,5% (1880–1885). У дореволюційній Росії він становив 9,2% (1895–1900)⁴.

Успішний хід модернізації суспільного виробництва засвідчувала переконлива перемога великої машинної індустрії над кустарно-ремісничим виробництвом. Велика промисловість розвивалася прискореними темпами завдяки будівництву нових підприємств, докорінній технічній реконструкції заводів і фабрик, концентрації виробництва в кустарно-ремісничих закладах, яка здебільшого супроводжувалася модернізацією технічної бази. Однак розвитку дрібної промисловості теж приділялася увага. Вона нерідко була майже монопольним

постачальником багатьох необхідних у побуті товарів. Як правило, після реконструкції великих заводів і фабрик залишалося старе, морально і фізично застаріле устаткування, яке не знищувалося, а утилізувалося на підприємствах дрібної промисловості. Кустарно-ремісничі заклади, в яких перед війною працювали сотні тисяч робітників, поглинали надлишок робочої сили в індустриально нерозвинених районах, сприяли продуктивному використанню місцевих видів сировини і пом'якшували диспропорції між попитом і пропозицією товарів народного споживання.

За рівнем розвитку галузей важкої промисловості Україна випередила ряд західноєвропейських країн. Вона зайняла друге місце в Європі (після Німеччини) за виплавою чавуну, четверте місце в світі за видобутком вугілля. За виробництвом металу і машин Україна випередила Францію та Італію, наздоганяла Велику Британію. Проте за блискучим фасадом індустріалізації радянського типу приховувалися невтішні економічні результати. Відірваність від кінцевого споживача зробила виробничі цикли всередині групи А самодостатніми. З року в рік нарощувалося видобування вугілля, щоб виплавляти більше металу, який йшов на виробництво машин, використовуваних знову ж таки у вуглевидобутку і металургії. Кінцевим споживачем усіх цих трудомістких та економічно шкідливих галузей був не ринок, який міг би забезпечити природні стимули розвитку, а воєнно-промисловий комплекс, що розвивався в основному за межами республіки. Зумовлене великими темпами капітального будівництва зростання промисловості майже не позначалося на матеріальному добробуті населення.

У сільськогосподарській сфері економіки модернізація здійснювалася шляхом примусового об'єднання селянських господарств в колгоспи — виробничі об'єднання, цілком залежні від районного начальства — секретаря райпарткому, голови райвиконкому і начальника районного відділення ДПУ. Радянська пропаганда зображала колективізацію сільського господарства як єдино можливий шлях до вирішального підвищення продуктивності праці й на цій основі — поліпшення життєвого рівня селянства. Насправді, однак, держава створила у вигляді колгоспного ладу надзвичайно неефективну систему виробництва сільськогосподарської продукції. Неефективність колгоспів ставала просто-таки нестерпною по мірі того, як в країні зростала кількість споживачів і зменшувалася кількість виробників сільськогосподарської продукції.

Метою колективізації було забезпечення нееквівалентного обміну між містом і селом, полегшення викачування селянських ресурсів у державний бюджет. Вступаючи в колгосп, селянин втрачав свої права на розпорядження виробленою продукцією. Через голову правління державні установи діставали можливість визначати, скільки виробленої продукції треба залишити на задоволення потреб колгоспу і колгоспників, а скільки — вилучити у централізований фонд. У першу колгоспну весну, тобто з 1930 р. обмолочений хліб прямо з колгоспних ланів стали вивозити технікою машинно-тракторних станцій на державні зсипні пункти та елеватори.

Деградація колгоспного виробництва, що була викликана в 1930 р. примусовим вилученням доволіної кількості виробленої продукції, позначалася не стільки на її поставках державі, скільки на матеріальному становищі селян. У 1931 р. держава знову забрала майже все, що вироблялося в колгоспах. Проте обсяг реквізованої продукції уже був істотно меншим. Під час сівби, догляду за посівами, збирання і транспортування хліба селяни працювали без всякого ентузіазму і допустили величезні втрати зерна. Хлібозаготівлі з урожаю 1931 р. тривали з осені до весни наступного року. У селян викачали практично всі запаси хліба, внаслідок чого у багатьох районах України в першій половині 1932 р. спалахнув голод з випадками канібалізму і загибеллю десятків тисяч людей. Замість того, щоб покінчити зі спотвореними виробничими відносинами, Сталін та його найближче оточення обрали шлях репресій. 7 серпня 1932 р. ВЦВК і РНК СРСР ухвалили постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів та про зміцнення суспільної (соціалістичної) власності». Згідно з нею розкрадання колгоспного майна каралося розстрілом, а за «пом'якшуючих обставин» — позбавленням волі на строк не менше як 10 років.

Для вилучення врожаю 1932 р. Сталін послав в Україну надзвичайну хлібозаготівельну комісію на чолі з головою уряду СРСР В. Молотовим. Комісія викачала весь наявний хліб в рахунок хлібозаготівель, але не виконала плану. Тоді для покарання «боржників» були законодавчим шляхом запроваджені натуральні штрафи — м'ясом і картоплею. У селах, поставлених в листопаді–грудні 1932 р. на «чорну дошку», а в січні 1933 р. — по всій Україні і в землеробських районах Північного Кавказу почалися подвірні обшуки «розкраденого або прихованого від обліку хліба» (така формула звинувачення містилася в сталінській телеграмі від 1 січня 1933 р., адресованій українському селянству). Генсек знав, що великих запасів прихованого від обліку хліба в селі нема, оскільки переважна частина врожаю загинула внаслідок небажання колгоспників та одноосібників працювати на державу без матеріального відшкодування. Але він бажав покарати селян за саботаж державних хлібозаготівель і шляхом створення ситуації абсолютного голодування в уже голодуючій сільській місцевості попередити селянські повстання, подібні тим, що відбулися на початку 1930 р. (коли йому довелось на півроку припинити кампанію суцільної колективізації). Під час подвірних обшуків конфісковувалися запаси будь-якої їжі — не тільки м'яса, сала та картоплі, але й сухарів, солінь, цибулі, фруктової сушні тощо. Конфіскація продовольства подавалася як кара за «куркульський саботаж хлібозаготівель» і здійснювалася гласно, з висвітленням у районних газетах. Але масштаби конфіскації та її жахливі наслідки ретельно приховувалися. Організаторам голоду треба було вдавати, що його не існує. Навіть у стенографічних звітах пленумів ЦК КП(б)У і ЦК ВКП(б), навіть у протоколах політбюро ЦК слово «голод» ніколи не згадувалося. Конкретні заходи партійних і радянських організацій, які пов'язувалися з голодом та його наслідками, проходили в документації через «особые папки» з особливим режимом використання і зберігання. Заборона на визнання голоду 1932–1933 рр. в СРСР трималася до грудня 1987 р.

Щоб вивести сільське господарство зі стану економічного колапсу й забезпечити умови для реалізації постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами», потрібний був певний механізм. Його утворили запровадженням на короткий час (до кінця 1934 р.) політичних відділів МТС — надзвичайних партійних органів. Це був один з нечисленних випадків, коли диктатура державної партії вийшла з-під тіні радянських органів влади.

Існування колгоспного ладу виявилось можливим при досягненні певного консенсусу між державою, яку уособлював Й.Сталін, і селянами. У кризовій ситуації обом сторонам довелося відступити від первісних позицій. Персоналізована Сталіним держава відмовилася від безрозмірної продрозверстки, яка прирікала селян на рабську працю у примусово створених колгоспах. У свою чергу, селяни відмовилися від бойкоту громадського господарства і змирилися з обов'язковими, але твердо зафіксованими поставками, які дозволяли їм вільно розпоряджатися залишком виробленої в громадському господарстві продукції. Сталін зрозумів, що економічний лад повинен влаштувати й селян. На Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників у лютому 1933 р. він висунув лозунг: «Зробити усіх колгоспників заможними!»

В другій п'ятирічці держава дійсно зробила чимало, щоб при загальній підпорядкованості інтересів сільського господарства інтересам промисловості зміцнити колгоспний лад. Запровадження машинної техніки поступово набувало все більших масштабів. В Україні кількість МТС зросла з 592 в 1932 до 958 в 1937 р. (на кінець року). Якщо в 1932 р. вони обслуговували 48,2% колгоспів, то в 1937 р. — 97,3%⁵.

У середині 1937 р. в УРСР функціонувало 27 347 колгоспів, які об'єднували 3 756,8 тис. селянських дворів (96,1%). У господарствах налічувалося 7056,3 тис. працездатних, тобто менше двох на кожен двір, з них 702,7 тис. перебували у регульованому державою відході.⁶ Переважна більшість нечисленних одноосібників утратила зв'язок із сільським господарством.

Розглянемо тепер модернізаційні процеси 30-х рр. під кутом зору теоретичних уявлень керівників ВКП(б) про будований ними соціально-економічний лад та його суспільно-політичні характеристики. Аналізувати ці уявлення доцільно за трьома параметрами:

- якою мусила бути державна влада, що здійснювала комуністичне будівництво;
- як наступники В. Леніна уявляли собі комунізм;
- як враховувалася специфіка комуністичного будівництва у багатонаціональній країні.

Спіраючись на націоналізовані під час ленінського штурму «командні висоти» і на пролетаризовані верстви селянства, влада повинна була ліквідувати власність селян на засоби виробництва і прирівняти їх за статусом до економічно залежного від держави робітничого класу. Колективізація індивідуальних господарств позбавляла селянство економічної самостійності і ставила сільськогосподарське виробництво під прямий контроль держави. У свою чергу,

такий контроль давав державі можливість використовувати ресурси ще сільськогосподарської в основному країни для прискореної модернізації «командних висот». Підбиваючи підсумки повторного штурму десятима роками пізніше, Й. Сталін цілком справедливо охарактеризував суцільну колективізацію як революційну дію. «Своєрідність цієї революції, — підкреслював він, — полягала в тому, що вона була проведена згори, з ініціативи державної влади»⁷.

Партійна і радянська вертикалі влади мусили працювати як годинниковий механізм, передаючи імпульси, що надходили з верхів, в усю товщу суспільства. Проте для цього потрібно було, аби верхи діяли узгоджено. Тим часом боротьба за владу в політбюро ЦК ВКП(б) довгий час блокувала узгоджені дії. Після того, як генеральний секретар ЦК ВКП(б) добре попрацював над визначенням складу делегатів на XV партійний з'їзд, він зміг заручитися згодою вищого органу партії на виведення з ЦК Л. Троцького і Г. Зінов'єва. 14 грудня 1927 р., тобто за п'ять днів до завершення роботи з'їзду, коли підтримка сталінського керівництва з боку делегатів цілком визначилася, на місця була розіслана телеграфна директива ЦК з вимогою «добитися найближчим часом різкого перелому в хлібозаготівлях»⁸. Це була перша директива більшовицького керівництва, яка поклала початок надзвичайним заходам, що визначили кінець непу.

Щоб остаточно покінчити з непом, генсеку ЦК ВКП(б) довелось подолати третю і останню опозицію в політбюро ЦК на чолі з М. Бухаріним. Після цього центр влади став консолідованим і дістав змогу централізовано управляти через систему «передавальних пасів» радянським суспільством.

На зустрічі з делегацією українських письменників в Кремлі 12 лютого 1929 р. Сталін високо оцінив ту державу, яка дісталася наступникам В. Леніна: «не бувало ніколи в історії народів такої великої і потужної за своєю силою, за своїм обсягом держави, як пролетарська диктатура». Не полемізуючи із загальновідомими висловлюваннями основоположників марксизму про відмирання держави при комунізмі, генсек заявив письменникам, що більшовицьке керівництво добиватиметься такого відмирання «цілком небаченим посиленням функцій держави в особі низового пролетаріату»⁹.

Через кілька днів у відповідь на лист слухача Інституту червоної професури В. Касаткіна Сталін знову заявив: «Відмиранню держави в нашій країні передуює період вищого розвитку державної влади (диктатури пролетаріату), яка є найпотужніша і наймогутніша влада з усіх державних влад, що існували досі»¹⁰. Приховуючись за «діалектикою», яка поєднувала непеоднуване, Сталін доказував, що тільки сильна держава — уособлення «низового пролетаріату», може довести до кінця справу комуністичного будівництва. Він мав рацію в одному: ленінська формула побудови державних і суспільних структур на засадах вертикалізації втягувала в державну конструкцію десятки мільйонів представників «низового пролетаріату». Вони залишалися безголосими у прийнятті рішень, але забезпечували безмежний вплив компартійно-радянського керівництва на суспільство. Вплив цей був дуже специфічним: не втрачаючи власної ідентичності, держава розчинялася в суспільстві. По суті, вона ставала кісткою суспільства, керуючи ним не згори, а зсередини. Тільки така держава могла далеко просунути у безнадійному прагненні втілити в життя комуністичну утопію.

Сталінський штурм завжди досліджується за схемою, уперше сформульованою в короткому курсі «Історії ВКП(б)»: індустріалізація, колективізація, культурна революція. Це зручна схема, і нема причин відмовлятися від неї при дослідженні здійсненої в 1929–1939 рр. «революції згори». Однак потрібно досліджувати не тільки параметри суспільства, яке сталінському керівництву вдалося створити за ці десять років, але й виявити контури нездійсненого, оскільки воно виявилось нездійсненим. Історики досліджують тільки те, що відбулося. Однак те, що відбулося в Радянському Союзі під час десятирічного сталінського штурму, не можна назвати природноісторичним процесом. «Революція згори» являла собою спробу силового насадження в суспільстві умоглядних конструкцій, які склалися в головах вождів партії. Щось вдалося нав'язати населенню, щось — ні. Поле комуністичного експерименту була вся країна, і невдачі експериментаторів позначалися на долі мільйонних мас населення.

Від першої директиви, яка була розіслана в партійні комітети під час роботи XV з'їзду ВКП(б) і знаменувала собою початок надзвичайних заходів у хлібозаготівлях, до промови Й. Сталіна на конференції аграрників-марксистів 27 грудня 1929 р. пройшло лише два роки. На цій конференції Сталін вже оголосив про перехід партійного керівництва до політики «ліквідації куркульства як класу». Ліквідуючи господарства найбільш заможних селян, які таврувалися як куркулі-експлуататори, Кремль заштовхував усіх інших у силоміць створювані колгоспи. В країні розпочався, як проголошувалося з усіх трибун, «наступ соціалізму по всьому фронту». Нагадавши аграрникам-марксистам слова В. Леніна про те, що неп запроваджено всерйоз і надовго, Сталін далі вказав: «Але він ніколи не говорив, що неп запроваджено назавжди... І якщо ми додержуємося непу, то тому, що вона (тобто політика — *Авт.*) служить справі соціалізму. А коли вона перестане служити справі соціалізму, ми її відкинемо до чортів»¹¹.

Кампанія «ліквідації куркульства як класу» і здійснювана з її допомогою суцільна колективізація селянських господарств означали, що Кремль справді відкинув неп «до чортів». Але ж в теорії ця політика розраховувалася на весь перехідний період від капіталізму до позбавленого товарно-грошових відносин та ринку соціалізму. Оголошувати перемогу соціалізму ще здавалося передчасним, і у політичному звіті ЦК XVI з'їзду ВКП(б) 27 червня 1930 р. Й. Сталін змушений був визнати: «Переходячи в наступ по всьому фронту, ми ще не скасовуємо непу, бо приватна торгівля і капіталістичні елементи ще залишаються, товарообіг і грошове господарство ще залишаються, — але ми напевно скасовуємо початкову стадію непу, розгортаючи дальшу її стадію, нинішню стадію непу, яка є остання стадія непу». Цей текст ми знаходимо як у першому виданні матеріалів з'їзду 1930 р., так і в другому виданні, опублікованому у 1935 р.¹² Яку інтригу містять у собі ці слова? Адже вони дуже незвичні.

Історики не звертали на них уваги. Не зауважили вони й того, що при підготовці у 1949 р. чергового тому своїх «Творів» Й. Сталін обережно, але істотно відредагував процитований вище уривок. Була перероблена тільки час-

тина однієї фрази: «Ми ще не скасовуємо непу, бо приватна торгівля і капіталістичні елементи ще залишаються, «вільний» товарообіг ще залишається»¹³.

Внесені зміни були потрібні, щоб замаскувати позицію Сталіна щодо товарообігу і грошового господарства на початку 30-х рр. Позиція була, як це зрозуміло, негативістською, у повному узгодженні з програмою РКП(б) 1919 р. Сталін вважав тоді, що побудований соціалізм відрізняється від перехідного періоду, тобто непу, перетворенням товарообігу на продуктообмін і заміною опосередкованого грошима розподілу матеріальних благ прямим розподілом в натуральній формі. Редагуючи текст, він вилучив згадку про грошове господарство і спорядив товарообіг іронічним (тобто взятим в лапки) прикметником «вільний». Вільний товарообіг не контролювався державою і розвивався за законом попиту і пропозиції.

Розпочатий з 1930 р. «наступ соціалізму по всьому фронту» мусив ознаменуватися, як вважали компартійно-радянські функціонери (а не один тільки Й.Сталін), ліквідацією товарно-грошових відносин і ринку. Запроваджену в містах і на новобудовах карткову систему диференційованого розподілу продовольства серед робітників та службовців вони розглядали не як тимчасовий захід, спрямований на захист заробітків від інфляційних цін вільного ринку, а як провісницю продуктообміну. Об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б), що відбувся в грудні 1930 р., записав у своїх резолюціях: «Найважливішого значення набуває мережа закритих розподільників на фабриках і заводах, що розгорнулася останнім часом, — як нова, що виправдала себе, організаційна форма класового розподілу продуктів»¹⁴.

Десятки років повз увагу істориків проходили гучні заяви перших осіб в економічних ешелонах влади. Зокрема, у 1931 р. вийшла з друку книга 28-річного науковця М. Вознесенського, який робив уже тоді стрімку кар'єру у сфері економічного управління. Автор закликав широко застосовувати трудові одиниці (троди), «готуючись до того часу, коли червінці заміняться трудоднями». Прямий соціалістичний обіг і контроль у трудових одиницях Вознесенський вважав нагальною справою¹⁵. Використовуючи прийоми сталінської діалектики, переведений з України на посаду наркомфіна СРСР Г. Гринько доводив, що категорії грошового господарства відімруть одразу після перемоги соціалізму: «Чим міцніше ми організуємо в теперішній час нашу грошову систему, чим краще забезпечимо ми прискорення темпів соціалістичного нагромадження в нашій країні, тим швидше забезпечимо ми побудову соціалістичного суспільства і поховаємо усі і всілякі категорії, які залишилися нам у спадщину від минулого»¹⁶.

Переконаність у тому, що для держави «диктатури пролетаріату» не існує в реальному житті перешкод і перепон (як співалося у пісні, «нам нет преград — ни в море, ни на суше») охоплювала практично всіх партфункціонерів на високих посадах. Яскраво вона проявилася у виступі завідуючого агітаційно-пропагандистським відділом ЦК ВКП(б) О. Стецького на XVII з'їзді партії. Пропагандист № 1 накинувся на тих вчених, які продовжували вважати, що «в нашій економіці діють якісь від нас цілком не залежні закони». Тавруючи цих

економістів як послідовників М. Бухаріна, він висловив тверду переконаність у тому, що «держава диктатури пролетаріату є тим важелем, який змінює і рухає нашу економіку»¹⁷.

Переконаність у тому, що вже завтра в Радянському Союзі виникне суспільство, позбавлене таких «буржуазних пережитків», як вартісні інструменти (гроші, ціни, прибуток, ринок, врешті решт — закон вартості) впливала на практичні дії сталінської команди. Досить навести приклади, які ще не осмислювалися у світовій історіографії під кутом зору перипетій комуністичного будівництва.

Суцільна колективізація сільського господарства, що розгорнулася в 1930 р., одразу набула неприйнятну для селян форму комунізації, як це переконливо показали події 1919 р. в українському селі. Зустрівшись з колосальним опором селян (передусім, у тій же Україні), Й. Сталін відступив і надалі здійснював колективізацію в більш прийнятній для селян артільній формі. На відміну від комуни, артільна форма колективного господарювання зберігала за селянами частину засобів виробництва, що дозволяло їм підтримувати якусь подобу продовольчої незалежності, передусім у масштабі власної сім'ї. Ще через три роки, зустрівшись з некерованим, але абсолютним саботажем праці в одержавлених колгоспах, Сталін визнав за колгоспниками право власності на продукцію, що вироблялася у присадибному й колективному господарстві.

Коли держава обмежилася стягненням з колгоспів фіксованої частки виробленої продукції у податковій формі, економічна ситуація в сільському господарстві почала стабілізуватися. Та зберігаючи відданість програмі РКП(б) 1919 р., генсек був щиро переконаний в тому, що рано чи пізно радянська влада нав'яже колгоспникам форми господарювання, позбавлені вартісних інструментів, тобто засновані на безгрошовому розподілі вироблених матеріальних благ. У резолюції XVII з'їзду ВКП(б) «Про колгоспний рух і піднесення сільського господарства» підкреслювалося, що на цій стадії основною формою колгоспу є сільськогосподарська артіль, але висловлювалося переконання стосовно того, що «колгоспний рух може підсилитися до вищої форми — комуни — відповідно до підвищення технічної бази, зростання колгоспних кадрів і культурного рівня колгоспників»¹⁸. На з'їзді Й. Сталін оцінив як позитивний річний досвід побудови відносин між державою і колгоспами на засадах натурального оподаткування, але додав: «Це не означає, звичайно, що комуна взагалі не потрібна, що вона не є більше вищою формою колгоспного руху». І далі він запевнив делегатів з'їзду, що «майбутня комуна виникне на базі більш розвинутої техніки й надлишку продуктів»¹⁹. До кінця життя він догматично сповідував уявлення про соціалізм, які успадкував від Маркса і Леніна. «Щоб підняти колгоспну власність до рівня загальнонародної власності, — писав він у 1952 р., — треба виключити лишки колгоспного виробництва з системи товарного обігу і ввести їх у систему продуктообміну між державною промисловістю і колгоспами»²⁰.

У великій промисловості система продуктообміну вперше була запроваджена під час ленінського комуністичного штурму. Тоді більшовики перейме-

нували товари на продукти і замінили гроші в усупільненому секторі нарядами плануючих органів із зазначенням кількості та характеру потрібної продукції. Ця система одержала негативну назву «главкізму», оскільки одразу виявилось, що головний комітет (главк) ВРНГ, який відповідав за виробництво того або іншого продукту, нездатний розібратися зі справами своїх підприємств в різних частинах неосяжної країни. Нездатність ця була зрозумілою кожному, але глибинна причина колапсу усупільненого сектору на третьому році комуністичного будівництва полягала в іншому. Кожний виробничий колектив виконував наряди абияк, проте вимагав необхідні для виробництва напівфабрикати і матеріали у відповідності з нарядами, одержаними для нього іншими учасниками виробничого процесу. На всяк випадок, керівники підприємств ще й перестраховувалися, вимагаючи потрібні матеріали і пайки для робітників у завищених кількостях.

Перехід до непу поставив підприємства в іншу ситуацію: вони були об'єднані в трести, які мусили обмежуватися ресурсами, одержуваними від реалізації власної продукції. Але трестівський госпрозрахунок теж був недосконалим. Щоб зберігати фінансову рівновагу, трести часто використовували прибутки своїх успішних підприємств для ліквідації збитків менш успішних або зловживали вексельною емісією, перекладаючи свої збитки на державний бюджет. Наприклад, в 1928/29 р. Донвугілля і Південсталь ліквідували напруженість у фінансах, викликану багатомільйонним проривом у собівартості продукції, вексельною емісією і позаплановим одержанням авансів на майбутній господарський рік²¹.

5 грудня 1929 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про реорганізацію управління промисловістю», яка передбачала організацію внутрігосподарського розрахунку безпосередньо на підприємствах. Кожне підприємство мусило налагодити облік своїх витрат і співставляти їх з результатами виробничої діяльності, тобто провадити самостійний баланс.

Необхідною передумовою переходу від госпрозрахунку трестів до госпрозрахунку підприємств була кредитна реформа, яка замінила комерційний кредит прямим банківським кредитуванням. Стихійний переплив ресурсів з галузі в галузь каналами вексельного кредиту призводив до проривів у державному бюджеті.

Кредитна реформа почалася постановою ЦВК і РНК СРСР від 30 січня 1930 р. Вводилося банківське кредитування підприємств без посередників-трестів, які перетворювалися на органи технічного управління. Продаж продукції господарюючими суб'єктами один одному в кредит заборонявся. Всі розрахунки між підприємствами почали здійснюватися за єдиним для поточної господарської діяльності рахунком в Держбанку, внаслідок чого власні кошти і банківські кредити знеособлювалися. Банк негайно оплачував рахунок поставальника, знімаючи кошти з рахунку підприємств, яким поставлялася ця продукція. Якщо власні кошти на рахунку покупців продукції вичерпувалися, поставальники одержували свої гроші вже з банківських ресурсів.

Гроші і ціни залишалися для більшовиків технічно-обліковими категоріями без реального економічного змісту. Така побудова кредитування яскраво засвід-

чувала пануюче в усіх ешелонах більшовицького керівництва презирство до закону вартості. Фінансовий параліч 1930 р. в усупільненому секторі не переконав їх в утопічності організації виробництва на комуністичних засадах, але все-таки змусив вжити оздоровчих заходів. Грудневий (1930 р.) об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) прийняв резолюцію, яка вимагала від господарників запровадження найсуворішої фінансової дисципліни і рішучої боротьби «з недооцінкою ролі і значення фінансової системи на даному етапі соціалістичного будівництва»²². Що мусило бути на наступних етапах, резолюція не згадувала...

Комісія на чолі з головою ВРНГ СРСР Г.Орджонікідзе висунула ідею акцепту. Постановою РНК СРСР від 14 січня 1931 р. автоматизм розрахунків ліквідовувався. Держбанку пропонувалося сплачувати рахунки постачальників в межах наданого покупцеві ліміту лише за наявності згоди покупця (акцепту рахунку) або за його дорученням (акредитивом). Постановою РНК СРСР від 20 березня 1931 р. ліквідовувався автоматизм кредитування. Держбанку заборонялося покривати збитки госпорганів, встановлювалися кредитні санкції. Нарешті, постановою СТО СРСР від 23 липня 1931 р. ліквідувалася знеосібка власних і позикових коштів. Розміри власних оборотних коштів приводилися у відповідність з їх потребами для забезпечення мінімальних запасів сировини, матеріалів, палива, напівфабрикатів²³.

Підприємства зобов'язувалися оформляти свої замовлення і поставки шляхом укладення договорів. Встановлювалися санкції за невиконання договорів, забезпечувалася матеріальна база у вигляді власних оборотних коштів. У сполученні з правами на окремих банківський рахунок і кредитування в Держбанку, які були надані постановою від 30 січня 1930 р., це означало, що трестовані підприємства одержали статус фізичної особи і перетворилися на самостійних учасників громадянського обороту²⁴. Так була створена остання необхідна умова для виникнення системи господарського розрахунку підприємств.

Треба зробити такий висновок: партійні функціонери високого рангу, починаючи з генсека ЦК ВКП(б), використовували силові і пропагандистські засоби, аби якомога далі просунути по шляху комуністичного будівництва, але рано чи пізно змушені були відступати і використовувати інструменти, пов'язані з об'єктивно існуючим законом вартості та іншими категоріями ринкового господарювання. Цікава ситуація виникла під час XVII партконференції (30 січня — 4 лютого 1932 р.). Голова Держплану СРСР В.Куйбишев заявив, що на першій фазі комунізму цілком зберігають своє значення і радянська торгівля, і рубль, і госпрозрахунок. Натомість О. Стецький і секретар Північно-Кавказького крайпарткому Б. Шеболдаєв назвали гроші і торгівлю «родимими плямами старого суспільства»²⁵.

Переходимо до розгляду третього з поставлених питань: як враховувалася специфіка комуністичного будівництва в багатонаціональній країні?

Росія будувалася як федеративна країна, але в Конституції РСФРР 1918 р. поняття «федерація» використовувалося тільки в назві держави. Незалежний статус радянських республік поза межами Росії взагалі розглядався як тимча-

совий. У прийнятій в березні 1919 р. програмі РКП(б) пріоритети національної політики визначалися доволі чітко: «Як одну з перехідних форм на шляху до повної єдності партія виставляє федеративне об'єднання держав, організованих за радянським типом»²⁶.

Під час революції і громадянської війни лави більшовиків стрімко зростали. Однак надійною соціальною опорою партії Леніна міг бути лише невеликий контингент індустриальних робітників, та й то тільки в другому поколінні. Пролетаріат першого покоління мав ще селянську, тобто «дрібнобуржуазну», за уявленнями марксистів, психологію. Ідейних комуністів серед більшовиків було мало.

Хоч південні і східні губернії України вважалися одним з найбільш розвинутих в Російській імперії регіонів, соціальна опора більшовиків в республіці була мізерною. Вони могли розраховувати тільки на неукраїнське в своїй переважній більшості населення міст. Серед української нації хліборобів політичною довірою користувалися партії, які створили Українську Народну Республіку. Коли ж ідейними комуністами себе зарекомендовували нечисленні серед українців члени партії більшовиків, керівництво РКП(б) дивилося на них скоса. І справді, націонал-комуністи, якщо вони робили кар'єру в партії більшовиків, здебільшого були противниками централізованої держави і принципу «демократичного централізму» у побудові партії. Тому більшовицьке керівництво розглядало націонал-комуністів як потенційну загрозу у лавах партії. Створений В. Леніним у 1918 р. клон РКП(б) в Україні — КП(б)У очолювали поперемінно Г. Пятаков (росіянин), В. Молотов (росіянин), Д. Мануїльський (єврей), Е. Квірінг (німець), Л. Каганович (єврей), С. Косіор (поляк), М. Хрущов (росіянин), Л. Мельников (росіянин). Перший українець на чолі Компартії України з'явився з ініціативи М. Хрущова тільки у 1953 р.

Відновлена більшовиками Російська імперія (без Фінляндії, Польщі і трьох балтійських республік) фактично була унітарною державою з максимально можливим ступенем централізації влади. Формально ця країна без назви складалася з дев'яти незалежних держав — Росії, України, Білорусії, Далекосхідної Республіки, трьох республік Закавказзя, Бухари і Хорезму. Всі вони з'єднувалися з імперською столицею двома способами: головним — через диктатуру керівної верхівки РКП(б), і додатковим — шляхом прямого підпорядкування радянському центру в Москві розташованих на периферії силових і деяких економічних структур.

У 1922 р. Далекий Схід об'єднався з РСФРР. Одночасно в Москві вирішили, що дальше існування країни без назви є незручним. Побойовання керівників партії у доволі відвертій формі висловив нарком РСФРР у справах національностей і генеральний секретар ЦК РКП(б) Й. Сталін в листі до В. Леніна від 22 вересня 1922 р.: «За чотири роки громадянської війни, коли ми внаслідок інтервенції змушені були демонструвати лібералізм Москви в національному питанні, ми встигли виховати серед комуністів, всупереч своєму бажанню, справжніх і послідових соціал-незалежників, які вимагають справжньої незалежності в усіх смислах і розцінюють втручання ЦК РКП як обман і лицемірність з

боку Москви. Ми переживаємо таку смугу розвитку, коли форма, закон, конституція не можуть бути ігноровані, коли молоде покоління комуністів на окраїнах гру в незалежність відмовляється розуміти як гру, вперто приймаючи слова про незалежність за чисту монету і так само вперто вимагаючи від нас проведення в життя букви конституції незалежних республік»²⁷.

Суміщення країни з державою означало «втягнення» національних республік у кордони РСФРР, тобто перетворення їх на автономні республіки, позбавлені державного статусу. Авторство ідеї «автономізації» в літературі приписується Сталіну, але такою була позиція всього більшовицького керівництва Альтернативою могло бути тільки подальше існування національних республік як формально незалежних від Росії держав. Інша альтернатива, яка народилася у В. Леніна, до її озвучення не могла спасти на думку будь-якому політичному діячеві. Будучи діячем унікального масштабу, Ленін завжди прагнув гармонізувати відносини між державою і суспільством, аби вони не ускладнювали розв'язання головного завдання партії — побудови комунізму. Вождь вважав за краще не зачіпати інтересів товаришів по партії в національних республіках, яких він з іронією називав «незалежниками». Більше того, він волів взагалі відкинути геть «горезвісне питання про автономізацію», як висловився 30 грудня 1922 р. в листі керівникам РКП(б), і залишити відносини між республіками у попередньому стані²⁸. З невдоволенням товаришів по партії можна було змиритися, але значно небезпечнішою для влади стала б хвиля обурення у національних республіках, яких позбавляли суверенітету. Відроджувалася де-факто «єдина і неподільна» Росія, яка відрізнялася від дореволюційної тільки тим, що деякі з її губерній ставали автономними національними республіками. Затиснуті у вузькі рамки автономій, народи, які пройшли через горнило національних революцій, рано чи пізно піднялися б на захист своїх прав.

В. Ленін пропонував принципово інший, ніж «автономізація», вихід з ситуації, що склалася. Він волів будувати єдину централізовану державу не за радянськими, а за партійними органами влади. За цих умов суверенітет національних держав закріплювався в радянських конституціях, але зникав в невидимому силовому полі, що його генерувала диктатура вождів державної партії. Погоджуючись з тим, що існування однієї країни з кількома державами є незручним, він запропонував простий вихід з непростой ситуації: всі наявні в 1922 р. радянські держави — Російська й Закавказька федерації, Україна й Білорусія на рівних правах утворювали ще одну федеративну державу — федерацію «другого поверху». Росія повинна була на однакових з іншими державами підставах («разом і нарівні», як він висловився) утворити нову федерацію. За кожною з республік, які утворювали Союз Радянських Соціалістичних Республік Європи і Азії (назва, запропонована Леніним), зберігалось право вільного виходу з нього, яке закріплювалося в конституціях.

Утворення єдиної багатонаціональної держави стало б видатною історичною подією, якби на хвилину забути про наявність більшовицької партії. Насправді ж 30 грудня 1922 р. відбулася лише протокольна подія, наперед розписана в регламенті оргбюро ЦК РКП(б). Подібно до того, як в Конституції

РСФРР 1918 р. не прописувалися права суб'єктів федерації, які не підлягали б оспоренню загальнофедеративним центром, в Конституції СРСР 1924 р. не визначався механізм виходу союзних республік з федерації «другого поверху». Гарантом існування єдиної багатонаціональної держави, на думку членів центрального партійного керівництва, була Росія. Натомість таким гарантом, на думку В. Леніна, могла стати державна партія. Різниця в підходах, як показали події майбутніх десятиліть, була доленосною.

Щоб об'єднати радянські республіки в одну державу, Росія повинна була знищити державність національних республік. Це загрожувало у майбутньому міжнародними війнами, подібними до тих, що відбулися під час розпаду Російської імперії. Якщо функції гаранта єдиної держави брала на себе партія з невизначеним конституційним статусом, то розпад Радянської імперії ставав можливим тільки в разі серйозної політичної кризи в партійному керівництві. Більше того, ініціатором розпаду могла стати сама державоутворююча республіка, тобто Росія. Політбюро ЦК РКП(б) визнало небезпечним утворення конкурентного державного центру в РСФРР. Партійний і радянський центри Росії стали загальносоюзними, а в самій республіці був створений тільки радянський центр, якому підпорядковувалися другорядні об'єкти управління. Російські партійні комітети, так само як силові структури і головні економічні об'єкти знаходилися у прямому розпорядженні загальносоюзного центру.

Керівники державної партії після утворення СРСР повинні були знайти формулу інтеграції соціально-економічних і національних аспектів суспільно-політичного життя. Для втягнення в комуністичне будівництво всього неросійського населення багатонаціональної країни була запроваджена кампанія *коренізації* (у значенні — укорінення радянської влади). Представники неросійських національностей мусили брати участь у розбудові влади як сукупності взаємопов'язаних вертикалей — партійної, чекістської, радянської.

Виникли й інші терміни — похідні від назви титульної нації в кожній національній республіці. Вони термінологічно поєднували завдання укорінення радянської влади з процесами національного відродження, які були головною метою демократичних держав, що виникли на руїнах Російської імперії. Для деяких істориків співпадіння різнопорядкових термінів з одним спільним знаменником — дерусифікацією стало справжнім головним болем, і вони почали брати радянську українізацію в лапки²⁹. Та лапки, мабуть, тут не допоможуть. В процесі українізації треба розрізняти форму і зміст. Зміст процесу залежав від політичного режиму, а форма завжди була однаковою: розвиток мови і культури народу, який тривалий час піддавався асиміляційним впливам іззовні.

Коли подивитися уважно на радянську українізацію, то можна побачити її істотну відмінність від коренізації влади в інших національних республіках СРСР. Ця відмінність простежується особливо виразно на тлі національної політики, яку раніше здійснювали російські імператори. Імперія Романових славилася толерантним ставленням до підкорених народів. Інородців до влади не допускали, але їм дозволяли жити власним життям. Інородність не залишалася пожиттєвим тавром. Варто було людині будь-якої національності перейти у

православ'я (це — головне), здобути ознаки народності (передусім — володіння російською мовою, бажано — опанування російської культури) і, нарешті, довести відданість самодержцю, тобто вписатися у знамениту уваровську формулу «православ'я — самодержавство — народність», як її подальша кар'єра починала залежати передусім від природних здібностей. З українцями в Російській імперії було ще простіше, бо їх вважали етнографічною гілкою російського народу, а не іногородцями. Схвильовані вигуки про колоніальне становище українського народу в дореволюційну епоху не мають під собою ґрунту. Щоб встановити колоніальну залежність, потрібні, як мінімум, народ, відмінний від народу метрополії, і територія, відділена від неї. Українці вважали себе окремим народом, розселеним на тій території, де вони чисельно переважали мешканців всіх інших національностей, разом узятих. Якби подібної думки дотримувалися панівні кола імперії, то їх справді можна було б вважати колоніальним народом. Але імперія розглядала українців як росіян у вигляді малоросів і впритул не бачила України на географічній мапі. Одних українців заперечення їхньої самобутньої ідентичності навіть влаштовувало, але інші сприймали його як тиск, дошкульніший від колоніального. Словосполучення «українська інтелігенція» до революції було вибуховим. Здобуваючи вищу освіту, малороси мусили переходити на російську мову. Якщо вони відстоювали право свого народу на власну літературну мову, відмінну від російської вітчизняну історію і самобутню культуру, то ставали людьми, які зазіхали на привласнену Романовими середньовічну імперію Рюриковичів. Самим своїм існуванням українська інтелігенція утверджувала малоросів в якості окремої від великоросів нації, тобто економічно, організаційно і психічно згуртованої спільноти з орієнтацією на власну державність.

Нечисленні представники української інтелігенції, яких імперські патріоти таврували як сепаратистів — «мазепинців», після падіння самодержавства почали перетворювати свій народ в націю. Найдієвішим важелем у творенні національної державності стала українізація. Державні установи, створювані Центральною Радою, повинні були спілкуватися з народом його мовою, діти в школах — вчитися рідною мовою, солдати на фронтах — об'єднуватися в українські підрозділи. «Українізація багнета» дозволила Центральній Раді спертися на реальну силу у протиборстві з політичними силами центральної Росії — від монархістів до соціалістів. Ці сили не визнавали за малоросами права бути українцями, тому що національна державність підривала підвалини єдиної і неділимої Росії.

Керівники партії більшовиків знайшли вихід з цієї квадратури круга. Вони визнали радянську державність пригноблених до революції націй. Їх політичний режим залишався внаслідок партійної диктатури централізованим, хоч намертво пов'язані з партією радянські органи влади давали оманливе відчуття суверенної національної державності. Вони згодні були поділити історичну спадщину Рюриковичів на три частини, оскільки тепер у білорусів та українців існувала національна державність. Нарешті, вони оголошували війну шовінізму пануючої, тобто великоруської нації, тому що в багатонаціональній державі-комуні

будь-який народ не мав реального суверенітету перед партією, будованою на засадах «демократичного централізму». Твердження про колоніальне становище України в Радянському Союзі так само не мають під собою ґрунту, але вже тому, що в державі-комуні не було метрополії в загальноприйнятому значенні цього терміну, а без метрополії втрачає сенс поняття колонії. Російська мова залишалася в статусі *lingua franca*, але Радянський Союз будувався на засадах політизації етнічності. Політизація етнічності перетворювала нації, не виключаючи й великоруської, в етноси, позбавлені реальних державних прав. Права і привілеї громадян незалежно від їх національності і навіть від місця в ієрархії влади, якщо мова йшла про номенклатурних працівників, були узурповані центром, який звузився до кількох вождів — членів вищого партійного керівництва.

Сказане вище допомагає виявити відмінність радянської українізації від коренізації в інших національних республіках СРСР. Як і всюди, українізація сприяла подоланню русифікації, зростанню національної самосвідомості народу, його державницьким устремлінням. Це були небажані для Кремля наслідки політики, яка здійснювалася з метою укорінення радянської влади. В Україні ці наслідки проявлялися сильніше. За територією, яку українці займали, у тому числі в сусідній Російській Федерації, за кількістю населення, за духовною поєднаністю із співвітчизниками в Польщі, Чехословаччині і Румунії, за поширеністю традицій визвольної боротьби вони не йшли у порівняння з іншими народами тих національних регіонів, які теж змушені були задовольнитися квазідержавністю у вигляді радянської республіки.

Коренізація як політична кампанія була започаткована доповіддю Й. Сталіна «Про національні моменти в партійному і державному будівництві» на XII з'їзді РКП(б) 23 квітня 1923 р. Обґрунтовуючи її життєву необхідність, доповідач вказував на дві обставини. По-перше, — на кількісне співвідношення між великоросами та пригнобленими раніше національностями у населенні Радянського Союзу. Воно становило в круглих цифрах 75 млн. осіб проти 65 млн. Багато-національний характер країни зобов'язував керівників правлячої партії здійснювати політику, яка відповідала б інтересам неруського населення. По-друге, Сталін вказував на небезпеку, яка виникла, на його думку, при переході до мирного будівництва в умовах непу. «У зв'язку з непом, — підкреслював він, — у внутрішньому нашому житті народжується нова сила — великоруський шовінізм, який гніздиться в наших установах, який проникає не тільки в радянські, але й у партійні установи, який бродить по всіх кутках нашої федерації і веде до того, що коли ми цій новій силі не дамо рішучої відсічі, коли ми її не підсічемо в корені, — а непівські умови її вирощують, — ми ризикуємо опинитися перед картиною розриву між пролетаріатом колишньої державної нації і селянами раніше пригноблених націй, що означатиме підрив диктатури пролетаріату»³⁰.

Великоруський шовінізм не був «ноюю силою», пов'язаною із запровадженням непу. Він становив постійну загрозу для влади компартійних вождів у словесному оздобленні «диктатури пролетаріату». Для завоювання влади під час

громадянської війни їм була потрібна підтримка національного руху пригноблених народів. В умовах мирного будівництва, так само пов'язаного з реалізацією передбачених програмою РКП(б) реформ, ця підтримка ставала особливо необхідною, і тут Сталін мав рацію. Після утворення «диктатури пролетаріату» носіями великоруського шовінізму ставали вже не білогвардійські генерали, а радянські чиновники. Це під корінь знищувало ілюзію народності більшовицької влади у неросійського, переважно селянського населення.

Суть політичного курсу на коренізацію влади була викладена Сталіним у доповіді на XII з'їзді РКП(б) в таких словах: «Для того, щоб Радянська влада стала і для інонаціонального селянства рідною, — необхідно, щоб вона була зрозуміла для нього, щоб вона функціонувала рідною мовою, щоб школи і органи влади будувалися з людей місцевих, які знають мову, права, звичаї, побут неруських національностей. Тільки тоді і тільки остільки Радянська влада, яка до останнього часу була владою руською, стане владою не тільки руською, але й міжнаціональною, рідною для селян раніше пригноблених національностей, коли установи й органи влади в республіках цих країн заговорять і запрацюють рідною мовою»³¹.

Положення доповіді Й.Сталіна увійшли навіть текстуально в резолюцію XII з'їзду РКП(б) з національного питання. Тон резолюції був наступальним і рішучим, тому що керівництво партії мусило переломити поширені у середовищі компартійно-радянських функціонерів шовіністичні настрої.

В УСРР кампанія українізації розгорталася досить повільно. У червні 1923 р. Х. Раковський був усунутий з України, після чого першою особою в компартійно-радянському керівництві республіки став уже не голова уряду, а перший секретар ЦК КП(б)У. На цій посаді з квітня 1923 р. перебував Е. Квірінг. Він не прагнув подолати тихого саботажу українізації російськомовною більшістю в ЦК КП(б)У і губкомів партії, в уряді і губвиконкомів. Компартійно-радянський апарат не виявляв схильності до активних дій у цьому напрямі хоча б тому, що довелося б починати з себе. Становище змінилося, коли Квірінг був відкликаний в розпорядження ЦК РКП(б), і на початку квітня 1925 р. в Харкові з'явилася на посаді генерального секретаря ЦК КП(б)У довірена особа Сталіна — Л. Каганович*. У боротьбі за владу, яка точилася в Кремлі, генеральний секретар ЦК РКП(б) розраховував на підтримку українського суспільства. Каганович мусив забезпечувати таку підтримку, і тому дістав карт-бланш на проведення українізації максимально високими темпами. Новий український генсек починаючи ретельно став втілювати в життя постанову XII з'їзду РКП(б). Аби показати приклад, він почав вивчати українську мову, якої не знав, хоч народився в українському селі Кабани на Київщині. 30 квітня 1925 р. він створив Всеукраїнську комісію з українізації під своїм головуванням.

---

* Готуючи майданчик для свого висування, Й. Сталін у березні 1925 р. погодився перетворити посаду першого секретаря ЦК КП(б)У на посаду генерального секретаря ЦК. Вона існувала до 1934 р.

Л. Каганович звернув особливу увагу на українізацію КП(б)У. У спогадах він підкреслював, що робив це за прямою вказівкою Сталіна. Ситуація з національним складом того загону РКП(б), який перебував на території України, справді була невтішною для Кремля. За перереєстрацією, проведеною наприкінці 1920 р., в Україні налічувалося 37 958 членів партії, у тому числі 61,1% росіян, 20,1% українців, 11,4% євреїв, 2,6% поляків³². Партійний перепис 1922 р. теж продемонстрував неукраїнський характер КП(б)У: росіяни — 54%, українці — 23%, євреї, поляки та інші — 23%. Невелике збільшення питомої ваги українців пояснювалося тільки тим, що йшла демобілізація Червоної армії, і багато червоноармійців виїжджало за межі республіки. Зрозуміло, що це були, як правило, росіяни. Але й за переписом 1922 р. майже половина членів партії (48%) перебувала в лавах Червоної армії. Цей перепис показав, що українською мовою володіло лише 11% членів КП(б)У³³.

На початку 1924 р., тобто до масових наборів в партію кількість членів КП(б)У порівняно з 1920 р. майже не змінилася (39 884 особи), але масовий вплив у зв'язку з демобілізацією був перекритий прийомом нових членів в самій республіці. Внаслідок цього відбулася певна українізація партії: частка росіян скоротилася до 47,1%, а питома вага українців збільшилася до 29,8%. Ленінський призов 1924 р. і пізніші масові набори докорінно змінили ситуацію. У 1926 р. українці становили 45% від загальної чисельності КП(б)У, а в 1927 р. — 52%³⁴. Не менш разючі зміни сталися у національному складі радянського апарату.

Використання офіційного курсу на коренізацію в інтересах поширення української мови і прискореного розвитку національної культури було заслугою порівняно нечисленної групи відповідальних працівників КП(б)У, яких прийнято називати націонал-комуністами. Вони мали здебільшого боротьбистське минуле і гуртувалися навколо наркомів освіти — О. Шумського (1924–1927 рр.) і М. Скрипника (з березня 1927 р.). Їхня культурницька діяльність спрямовувалася на дерусифікацію, завдяки чому здобула широку громадську підтримку. Кращі представники національної інтелігенції, починаючи від М. Грушевського і С. Єфремова, які у минулому очолювали визвольний рух і будували демократичну державу українського народу, знайшли застосування своїм силам у галузі культури. Завдяки їхнім зусиллям були одержані вагомі здобутки у розвитку освіти, науки, літератури та мистецтва.

Й. Сталін був кращим другом національних республік, коло боровся за владу. У боротьбі з суперниками генсек потребував підтримки найбільшої національної республіки — УСРР, найбільшої серед них республіканської партійної організації — КП(б)У. Коли ж він досяг абсолютної влади й потреба в підтримці відпала, на перший план для генсека вийшов інший чинник — потенціальна загроза сепаратизму, яку для Кремля являв сам факт існування потужного регіонального центру його власної влади в Харкові (з 1934 р. — в Києві). Партійну олігархію особливо тривожила поширеність критичних настроїв в КП(б)У. У грудні 1932 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову про здійснення генеральної чистки партійних лав. Під час кампаній чистки, перевірки і обміну партійних

документів, які продовжувалися з червня 1933 р. до весни 1937 р., чисельність партійної організації України скоротилася майже удвоє.

Під час Голодомору Сталін надіслав у республіку П. Постишева з диктаторськими повноваженнями. Він мусив «втихомирити» українську інтелігенцію як потенціального носія сепаратизму. Виконуючи настанови вождя, його підручний (який зберігав до XVII з'їзду ВКП(б) свою посаду секретаря ЦК ВКП(б)) започаткував нещадну боротьбу з «українським буржуазним націоналізмом». У концтабори потрапило багато видатних діячів національної культури. Жертвами чекістів стали практично всі, хто брав активну участь в Українській революції. Одночасно Постишев зробив кілька демонстративних акцій на користь «титульної нації» (зокрема, переведення столиці у Київ).

Не бажаючи ставати співучасниками злочинної групи, в яку перетворювалася компартійно-радянська верхівка після досягнення Сталіним диктаторської влади, значна частина функціонерів державного апарату почала шукати спосіб виправлення становища. Проба сил відбулася в січні 1934 р. на XVII з'їзді ВКП(б). Вибори членів Центрального комітету залишалися таємними, і делегати могли висловити негативне ставлення до Сталіна необранням його у склад ЦК, щоб вилучити таким способом з політичного життя. Але члени комісії, які рахували голоси, знали свою справу.

1 грудня 1934 р. було вбито керівника ленінградської партійної організації С. Кірова. Причетність Сталіна до вбивства документально не доведена, хоч в часи М. Хрущова розслідуванням займалася спеціальна комісія. Але ця смерть була вигідна тільки Сталіну. Одразу після вбивства з'явилися закони, які уможливили масові репресії. До чистки компартійно-радянського апарату і всього суспільства від «ворогів народу» підключався Наркомат внутрішніх справ на чолі з М. Єжовим.

1937-й рік розпочався в Україні набагато раніше, ніж в інших регіонах СРСР, тобто відразу після приїзду П. Постишева в 1933 р. Однак найбільші масштаби репресій спостерігалися саме в 1937 р. Служіння Сталіну вірою і правдою не врятувало компартійно-радянське керівництво України. З 62 членів ЦК КП(б)У, обраного XIII з'їздом у червні 1937 р., 56 були звинувачені у ворожій діяльності. З 11 членів політбюро ЦК КП(б)У було репресовано 10. Вжив тільки Г. Петровський, який перебував у відрядженні в Москві і знаходив різноманітні приводи, щоб подовжувати перебування за межами України. У січні 1938 р. в Київ приїхав М. Хрущов як виконувач обов'язків першого секретаря ЦК КП(б)У. Він зайнявся відтворенням вертикалей влади.

Якщо в організації державної влади і в уявленнях про комунізм Й. Сталін був лише учнем В. Леніна, і його погляди та дії не могли претендувати на оригінальність, то в сферу організації влади генсек ЦК вніс дещо нове. Цим новим було об'єднання в єдине ціле трьох складових частин національної політики, кожна з яких проявилася ще в ленінські часи: концепту титульної нації, кампанії коренізації влади в національних республіках і запровадження сумнозвісної «п'ятої графі» в радянські анкети. У світовій історіографії ці три елементи національної політики Кремля вивчалися ізольовано. Внаслідок цього

етнізація політико-адміністративної побудови багатонаціонального Радянського Союзу не оцінена належним чином.

Розвиток людства йшов по шляху перетворення будованих на диктатурі багатоетнічних імперій в демократичні національні держави. Всупереч цій історичній тенденції більшовицьке керівництво намагалося перетворити колишню Російську імперію, що встигла розклатися під час революції на демократичні національні держави, в імперію нового типу, утворювану етнореспубліками, які були підпорядковані найбільш досконалім з відомих людству диктатур. Всі елементи громадянського суспільства і відповідної йому політичної нації, які встигли народитися до більшовицького перевороту, ретельно знищувалися. Нації поверталися до попереднього стану етносів, тому що будь-який націоналізм, не виключаючи російського, являв собою загрозу диктатурі кремлівських інтернаціоналістів. Вони намагалися підпорядкувати кожному людину власним вертикальним структурам простим, але ефективним способом: вилученням її з системи горизонтальних зв'язків, що утворювали відособлені від центру влади спільноти будь-якого типу — економічні, релігійні, політичні тощо. Формуючись на базі певного етносу, такі спільноти перетворювали його в націю, яка завжди мала тенденцію знаходити баланс свого існування в демократії.

Відраза більшовицького керівництва до будь-якого націоналізму вимагала шукати іншу підпору для пропаганди патріотизму, тобто такого почуття, яке мусило об'єднувати усіх радянських людей перед зовнішньою небезпекою. Така підпора була запозичена ними з гасла «Маніфесту Комуністичної партії» — «Пролетарі усіх країн, єднайтеся!» На VII Всесоюзному з'їзді рад В. Молотов всіляко заперечував зв'язок між патріотизмом і націоналізмом. «Радянський патріотизм зовсім не є ознакою національної обмеженості, — підкреслював голова уряду СРСР. — Він виступає як усвідомлення великого інтернаціоналістичного значення успіхів будівництва соціалізму для трудящих усіх країн»³⁵.

Примат інтернаціонального над національним обстоював і Й. Сталін. У бесіді з німецьким письменником Е. Людвігом він зазначав: «Не зміцнення якоїсь національної держави, а зміцнення держави соціалістичної, а значить — інтернаціональної, причому всіляке зміцнення цієї держави сприяє зміцненню усього міжнародного робітничого класу»³⁶. Незважаючи на завжди живі в російських правлячих колах настрої великодержавного шовінізму, ідеологія «пролетарського інтернаціоналізму» залишалася пануючою в Радянському Союзі аж до вторгнення гітлерівської Німеччини.

Розгляд проблеми політизації етнічності потрібно розпочати, мабуть, з громадян, етнічним походженням яких радянська влада зацікавилася, як тільки здобула контроль над територією і відповідно над населенням. В ленінські часи національність встановлювалася за анкетами, які люди мусили заповнювати, домагаючись якої-небудь посади. Інша ситуація склалася, коли Й. Сталін запровадив внутрішні паспорти — як зашморг на шиї тих, кому вони видавалися (жителям міст та новобудов) і як засіб силового утримування селян в сільській місцевості (оскільки безпаспортні селяни не могли жити в містах). 14 грудня 1932 р. голова комісії із запровадження паспортів А. Єнукідзе зробив доповідь

на політбюро ЦК ВКП(б) «Про паспортну систему і розвантаження міст від зайвих елементів». Сталін зауважив, що «слід поспішати з паспортною системою і уточнив назву постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про встановлення паспортної системи по Союзу РСР» надзвичайно вагомим доповненням: «і про обов'язкову прописку паспортів»³⁷.

2 квітня 1938 р. головне управління міліції НКВС СРСР дало таке відомче розпорядження: «при видачі паспортів особам, що народилися від батьків різної національності, графу «національність» заповнювати не зі слів опитуваного, а вказувати національність батьків, не вказуючи національності власника паспорту»³⁸. Якщо батьки мали різну національність, виникала проблема. Командне управління Наркомату воєнно-морського флоту 22 жовтня 1938 р. розпорядилося діяти наступним чином: «В усіх сумнівних випадках національність визначати по матері, вказуючи в дужках національність батька, наприклад, мати єврейка, батько українець, писати: «єврей» (батько українець). У тих випадках, коли національність, визначена бесідником, буде розходитися з національністю, вказаною в партдокументах особи ком. і нач. складу, наприклад, товариш по партдокументам числиться росіянином, мати у нього — німкеня, писати в особовій справі: «росіянин» (мати німкеня)»³⁹.

Ті, хто давав неправдиві відомості про свою національність, наражалися на великі неприємності. У довідці «Про перебіг перевірки партійних документів у Миколаївській міській партійній організації станом на 10 серпня 1935 р». читаємо: «Камінський Володимир Вікторович — начальник групи цехів заводу «61». Обвинувачується у прихованні своєї національності. Сам поляк, а писав, що українець»⁴⁰.

Таким чином, в сталінській країні національність була однією з основних політичних характеристик людини — такою ж, як соціальне походження (стан). Державні органи мусили знати, як співвідноситься людина певної національності з тією або іншою титульною нацією, а у випадку, якщо вона мала національність народів зарубіжних країн, особливого значення набували відомості про те, чи були у неї родичі за кордоном.

Концепт титульної нації був запроваджений в науковий обіг наприкінці XIX ст. французьким письменником націоналістичного спрямування Морисом Барресом і згодом знайшов відбиття в конституційному праві. Так назвали ту частину населення, національність якої визначала назву держави. Існують й синонімічні визначення — державоутворююча нація, представлена в назві держави, домінуюча нація у багатонаціональній державі. Проте в Радянському Союзі зміст цього поняття кардинально змінився. Прагнучи представити себе прибічниками найбільш радикального розв'язання національного питання, вожді більшовиків оголосили титульними націями всі народи, які склали більшість населення у відповідній адміністративно-територіальній одиниці. Внаслідок цього утворилася ієрархія націй, що визначалася політико-адміністративним поділом. На чолі ієрархії опинилися росіяни, які визнавалися титульною нацією загальносоюзного масштабу. Титульні нації другого порядку утворювали союзні республіки, третього — автономні республіки, четвертого — національні окру-

ги, п'ятого — національні райони. Представники титульних націй, які проживали за межами своїх адміністративно-територіальних одиниць або люди тих національностей, які не мали таких одиниць в СРСР, вважалися національними меншинами.

Привілейоване становище займали титульні нації союзних республік, оскільки за конституцією вони мали державні права аж до права виходу з Союзу. Однак у будові Радянського Союзу принцип політизації етнічності сполучався з принципом «демократичного централізму», за яким нижчі інстанції будь-яких організаційних структур цілком і завжди підпорядковувалися вищим. Тому становище титульних націй не можна оцінювати у відриві від реальної влади, яка не описувалася конституцією. Кумулятивний ефект від поєднання принципів «демократичного централізму» і політизації етнічності перетворював Радянський Союз з федерації рівноправних республік на країну імперського типу з найвищим ступенем централізації влади. Олігархічний політичний режим не залежав ні від партії, яку він підім'яв під себе, ні від суспільства, якому залишалося безропотно обирати в радянські органи влади кандидатів від «блоку комуністів і безпартійних». Не залежав він в сталінські часи і від номенклатури, яку постійно тасував ротаціями або репресіями, аби вона не пускала корені в місцеву громаду, домагаючись певного унезалежнення від більш високої за ієрархією інстанції.

Олігархічний центр відбивав у першу чергу російські національні інтереси. Про це свідчили безуспішні спроби уряду УСРР збільшити територію республіки за рахунок прилеглих земель РСФРР з переважаючим українським населенням. З іншого боку, Російській Федерації не дозволяли розбудувати в Москві партійно-радянський центр, подібний до тих, які мали інші союзні республіки. Наявність кількох вертикалізованих титульних етнонацій в кожній союзній республіці не дозволяла розвинути природному процесу формування політичної нації, яка є відповідником громадянського суспільства в іншій системі координат. Отже, не варто переоцінювати привілеїв росіян в атомізованому як за соціальними, так і за національними ознаками суспільстві.

Концепт титульної нації, який був вмонтований в будову Радянського Союзу вимагав здійснювати кампанію коренізації, що передбачала надання їй можливості розвиватися в межах її власної адміністративно-територіальної одиниці. Слід визнати, що кампанія коренізації сприяла розвиткові культури титульних націй, хоча держава в першу чергу розраховувала на укорінення своєї влади в суспільстві. Цей розрахунок виправдався. Радянська влада, яка за 1917–1919 рр. встановлювалася в Україні тричі, втратила окупаційний характер саме через те, що їй вдалося знайти спільну мову з місцевими політичними силами ще до оголошення офіційного курсу на українізацію.

Обмеженість політики коренізації найбільш переконливо засвідчила практика українізації. Постанова ЦК ВКП(б) «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області» від 14 грудня 1932 р., яка поклала край українізації Кубані, ввела в політичний обіг два протилежні поняття: більшовицька і петлюрівська українізації. Більшовицька українізація укорінювала ре-

жим, а «петлюрівська» була її небажаним побічним наслідком, який сприяв національному відродженню, тобто діяв всупереч намірам режиму *повернути націю в стан етносу*.

Спроби українського керівництва возз'єднати з УСРР прилеглі райони Центрально-Чорноземної області і Північно-Кавказького краю з переважаючим, як показав Всесоюзний перепис 1926 р., українським населенням викликали у керівників партії роздратування і підозру. Так само вони реагували на успіхи українізації мало не половини районів Північно-Кавказького краю і прагнення українців Кубані здобути права титульної нації возз'єднанням з УСРР. В Кремлі особливо боялися посилення сепаратистських тенденцій в Україні — розташованій на кордоні з Європою республіці з сильними традиціями визвольної боротьби і великим економічним та людським потенціалом. За конституціями Україна мала державні права, які були примарними, поки диктатура партійного керівництва залишалася міцною. Але вони могли реалізуватися у випадку кризи влади в центрі.

Підкреслюючи свій інтернаціоналізм, держава комуни завжди відрізняла громадян за ознакою етнічності. Ця ознака ставала вагомою не сама по собі, а тільки у поєднанні з приналежністю до титульної нації. Переслідувані в Україні за «буржуазний націоналізм», українці часто рятувалися в Російській Федерації, де переставали бути представниками титульної нації, тобто втрачали свій політичний статус. Небезпечними для влади були тільки українці зі статусом представників титульної нації.

Хоч держава старалася ліквідацією горизонтальних зв'язків перетворити населення країни в атомізовану масу, громадяни УСРР усвідомлювали себе державною нацією. Соціальний вибух першої половини 1930 р. був стихійним, але в ньому постійно звучали гасла Української революції. У 1931–1932 рр. назрівав новий соціальний вибух — незрівнянно небезпечніший для влади, тому що в країні вже починався голод, який набув найбільш гострих форм саме в УСРР. Створенням ситуації абсолютного голодування Сталін попередив вибух.

У репресивних діях в Україні центральна влада ховалася за машкару підкресленої українофільії. Сталінський намісник в УСРР П. Постишев винищував національну інтелігенцію одягненим у вишиванку. Коли місцеві апаратники зрозуміли репресії 1932–1933 рр. як кінець кампанії українізації, він негайно припинив спроби обмеження прав титульної нації. Черговою демонстрацією облудної українофільії було переведення у 1934 р. республіканських органів влади з Харкова в національну столицю українського народу — Київ.

Чи могла національна інтелігенція оцінити використання хлібозаготівель як репресії, здатної знищити негативні для влади наслідки українізації? Могла, і навіть до Голодомору, коли все стало зрозумілим. Учні М. Грушевського дали належне пояснення підвищенням в Україні, порівняно з іншими зерновиробляючими регіонами, нормам хлібозаготівель. 10 вересня 1932 р. чекісти повідомляли, що учні мали намір поінформувати перебуваючого в Москві вчителя про голод в Україні. Причиною влаштованого владою голоду вони вважали «політику, спрямовану на те, щоб остаточно зламати українську націю як єдину національну силу, здатну на серйозний опір»⁴¹.

Незалежно від учнів М. Грушевського такий же висновок зробив молодий американський українознавець Дж. Мейс. Він сформулював відповідь, підтвержену в наш час багатьма документальними публікаціями: сталінський терор в Україні спрямовувався не проти людей певної національності або роду занять, а проти громадян Української держави, яка виникла під час розпаду Російської імперії і пережила свою власну загибель, відродившись у формі радянської держави. Формула про нищення українців як представників нації-держави, а не етнічної групи (to destroy them as political factor and as a social organism) містилася у доповіді Мейса на першій науковій конференції по голоду 1932–1933 рр. в Україні, яка відбулася в Монреалі у 1983 р.⁴²

Держава, яка зливалася з поневоленням нею суспільством, була багатонаціональною. Як почувала себе в ній титульна нація першої категорії — росіяни? Режим вважав їх своєю опорою, так само як номенклатурних працівників або «соціально близькі», як висловлювалися чекісти, верстви суспільства. Проте вони теж перебували у підневільному стані, не відрізняючись від інших етносоціальних спільнот.

Все викладене вище вимальовує ту реальність, яка утверджувалася в роки сталінського штурму. Однак навіть після того, як держава-комуна позбавила своїх громадян приватної власності і обплутала їх, мов павутинням, вертикально побудованими зв'язками, вони залишалися живими людьми. Людьми, здатними виявити свою волю, або чекати слушного часу, щоб виявити її. Зокрема, українці в своїй більшості усвідомлювали себе спільнотою з певними традиціями, цінностями та інтересами. У ситуації, яка складалася, вони об'єднувалися в націю без будь-яких організаційних структур, лише власною пам'яттю і свідомістю. Саме цим вони були небезпечні для влади, яку персоналізував Сталін. Саме тому вони більшою мірою, ніж представники інших титульних націй, могли бути піддані репресіям. Можливість зовсім страхітливих репресій забезпечувалася максимальною концентрацією політичної і економічної влади в руках купки олігархів, які в цей час перетворювалися у майже безвільне оточення одноосібного диктатора.

Завершуючи розгляд сталінського штурму, слід замислитися над тим, де і коли була зроблена зупинка в комуністичному будівництві. Адже держава-комуна зупинилася на півдорозі, що зумовлювалося цілком об'єктивною обставиною: комунізм як соціально-економічний лад є утопією і в чистому вигляді існувати не може.

Подію, яка знаменувала собою зупинку у побудові комуносоціалізму, назвати можна. Виявляється, однак, що реальна подія, яка встановлюється методом наукового аналізу, не збігається з офіційною датою побудови соціалізму, яку більшовицьке керівництво в особі Й. Сталіна оголосило у доповіді про проект Конституції СРСР на VIII Всесоюзному з'їзді рад 25 листопада 1936 р. Досліджуючи сталінський штурм, доцільно окремо зупинитися на офіційній і реальній датах. Суть у тому, що ні реальний, ні офіційний строки завершення будівництва комуносоціалізму не співпадають у часі з кінцем сталінського штурму. Штурм закінчився Великим терором 1937–1938 рр., і треба встановити, чому сталася саме така страхітлива кінцівка.

Реальна дата зупинки в комуністичному будівництві була обумовлена необхідністю виходу з соціально-економічної і політичної кризи початку 30-х рр. Припиняючи методи «підхльостування» в курсі на модернізацію країни, Й. Сталін змушений був (тимчасово, як він сподівався) змінити точку зору на соціалізм. Висуваючи свій кооперативний план, В. Ленін прилюдно визнав, що соціалізм цілком пов'язується з кооперацією, яка без товарно-грошових відносин існувати не може. Натомість Сталін здійснив ревізію усталених поглядів без будь-яких визнань, так би мовити — в робочому порядку. Соціалізм був оголошений той соціально-економічний лад, який вдалося створити за станом на 1933–1934 рр. Доктринальний соціалізм, який в теорії був адекватний першій, тобто виробничій фазі комунізму з розподілом матеріальних та культурних благ і послуг по труду, довелось піддати ревізії, щоб вийти з кризи. Заміна товарообігу продуктообміном і скасування грошей як загального вимірника цінностей і благ була непомітно відсунута з першої на другу, тобто розподільчу фазу комунізму. Логіка марксизму-ленінізму вимагала, щоб метою дальшого розвитку після оголошення перемоги соціалізму було визнане будівництво другої фази комунізму з розподілом благ за потребами і з бездержавним суспільством.

В історіографії Великий терор не розглядався в контексті комуністичного будівництва. Автор може назвати лише свою публікацію, на яку в історіографії не було відгуків⁴³. Великий терор слід пов'язувати з необхідністю офіційного проголошення перемоги соціалізму в Радянському Союзі. Проголошення вимагало прийняття демократичної конституції і, зрозуміло, відмови від недемократичної процедури виборів в радянські органи влади. Аби людина не почувала себе безпечною в кабінці для таємного голосування і голосувала прогнозовано, її треба було психологічно підготувати до співіснування з демократичною конституцією. Обійтися пропагандистськими заходами на кшталт пісні «Широка страна моя родная» в цій ситуації було неможливо. Ставав потрібний страх, тваринний страх.

Великий терор виявився своєрідною «зачисткою території» після спорудження одного на всіх радянських людей величезного комуністичного палацу. У такому палаці з ГУЛАГом в його центрі всі змушені були жити впродовж двох десятків років. А потім — ще три десятки років, вже без сотень концтаборів, але із залишковим, вже успадкованим страхом.

Після XX з'їзду КПРС масовий терор став неможливим. Але він одночасно став непотрібним внаслідок майже необоротних і трагічних за своєю суттю змін у психічному складі останніх двох поколінь радянських людей. Стефан Куртуа справедливо зазначив: «Однієї пам'яті про терор було досить, щоб паралізувати волю»⁴⁴. Щоб зрівнятися з народами, яким пощастило уникнути радянської повсякденності 30-х рр. включно з комуністичною пропагандою, треба усвідомити, що трапилося з нами усіма.

Повертаючись до питання про дату завершення комуністичного будівництва, слід згадати, перш за все, коротке повідомлення газети «Правда» про пленум ЦК ВКП(б), який запропонував 5 лютого 1935 р. внести на розгляд чергового VII з'їзду рад СРСР питання про зміни в Конституції. Наступного дня

зібрався VII Всесоюзний з'їзд рад, який тими ж словами повторив рекомендації ЦК ВКП(б) про те, що Конституція СРСР повинна бути змінена у бік:

«а) подальшої демократизації виборчої системи у розумінні заміни не зовсім рівних виборів рівними, багатоступеневих — прямими, відкритих — закритими;

б) уточнення соціально-економічної основи Конституції у розумінні приведення Конституції у відповідність з нинішнім співвідношенням класових сил в СРСР (створення нової соціалістичної індустрії, розгром куркульства, перемога колгоспного ладу, утвердження соціалістичної власності як основи радянського суспільства і т. п.)»⁴⁵.

Сесія ВЦВК 7 лютого 1935 р. утворила Конституційну комісію на чолі з Й. Сталіним. Комісія опрацювала проект нової Конституції і висунула його на всенародне обговорення. 25 листопада ц.р. Й. Сталін доповів про проект Основного закону та результати його обговорення Надзвичайному VIII Всесоюзному з'їзду рад. Цю доповідь він розпочав з попередження: нова Конституція СРСР і діюча з 1919 р. програма Комуністичної партії — це різні документи, і їх не можна змішувати: «У той час, як програма говорить про те, чого ще нема і що повинно бути ще здобуто та завойоване у майбутньому, конституція, навпаки, повинна говорити про те, що вже є, що уже здобуто та завойоване тепер, сьогодні. Програма стосується головним чином майбутнього, конституція — теперішнього»⁴⁶. Після цього він заявив, що радянське суспільство побудувало в основному соціалістичний лад, тобто здійснило те, що марксисты називали першою, або нижчою фазою комунізму: «від кожного — за його здібностями, кожному — за його працею». Затверджений у березні 1939 р. XVIII з'їздом ВКП(б) третій п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР почав вважатися першим перспективним планом на шляху комуністичного будівництва. Виступаючи на цьому з'їзді, Й. Сталін заявив: «Ми йдемо далі, вперед, до комунізму»⁴⁷. Під комунізмом, зрозуміло, він мав на увазі лад, пануючим принципом якого була формула «від кожного — за його здібностями, кожному — за його потребами»⁴⁸.

***

Економічна криза, яка спалахнула внаслідок сталінського штурму, мала подвійну природу. По-перше, вона була наслідком форсованих процесів модернізації економіки: не тільки її «командних висот», де запроваджувалася найсучасніша техніка у провідних галузях промисловості і транспорту, але й у сільському господарстві, де створювалася мережа державних машинно-тракторних станцій. По-друге, щоб знайти кошти для форсованої модернізації, більшовицьке керівництво істотно збільшило частку нагромадження в національному доході й відповідно скоротило частку споживання. В особливо тяжкому становищі опинилися селяни, у яких, всупереч усім запевненням, держава впродовж трьох років забирала майже все, що вони виробляли. Внаслідок відродження ленінської продрозверстки селяни втратили мотивацію до праці, що призвело до катастрофічного зменшення сільськогосподарської продукції у

розпорядженні держави. Держава була змушена скоротити обсяги капітального будівництва у промисловості, обмежити до голодної норми централізоване постачання робітників і службовців продовольством в націоналізованому секторі економіки і скоротити експорт, який давав валюту для закупівлі машин і устаткування. У 1932 р. продовольчі труднощі переросли в голод, який змусив сталінську команду відмовитися від задуму взяти в свої руки все виробництво та розподіл матеріальних благ в країні, як того вимагала комуністична доктрина.

На січневому (1933 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) Й. Сталін оголосив про припинення політики «підхльостування» у промисловості та в сільському господарстві, яка завела країну в глухий кут. Він заявив, що треба відмовитися від курсу на прискорені темпи, оскільки головні завдання були нібито виконані. Насправді ж треба було виходити з глибокої кризи, яка загрожувала партії катастрофічною поразкою. Поворот в економічній політиці на селі ознаменувався заміною розверстки продовольчим податком і дозволом колгоспам та одноосібникам реалізовувати за цінами вільного ринку продукцію, вироблену понад твердо зафіксовану норму державних поставок.

Перехід від контрактаційної системи з безрозмірним заготівельним планом до обов'язкової, на засадах натурального податку, поставки певної кількості м'яса і молока був здійснений раніше (23 квітня і 10 грудня 1932 р.). Але у відносинах між містом і селом м'ясо-молочна продукція відігравала другорядну роль. Згадавши на пленумі ЦК і ЦКК про постанови щодо м'яса і молока, В. Молотов зауважив, що на заготівлі в порядку податку доведеться переходити й по хлібу. Незабаром, 19 січня РНК СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли постанову «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами».

Чи могли відносини між «командними висотами» економіки та сільським господарством радикально змінитися після прийняття однієї-єдиної постанови? Могли, і є приклад: рішення X з'їзду РКП(б) про перехід від продрозверстки до продподатку. Цим рішенням відкривалася нова економічна політика. А постановою від 19 січня 1933 р. держава визнавала те, що вирощена в колгоспі продукція належить колгоспам. Визнавалося також, що державі мусить надходити лише частка цієї продукції у вигляді податку, про який колгоспники мали знати ще до початку сільськогосподарського року. Податковий характер зернопоставок означав, що вирощене понад обсяг цих зобов'язань зерно колгоспники можуть використовувати на власний розсуд. Те, що їм було завчасно відомо, скільки зерна треба відвантажити державі за обов'язковою поставкою і як плату за послуги МТС в кінці року, створювало зацікавленість у результатах колективного господарювання.

Отже, в січні 1933 р. колгоспи набули того вигляду, який нам запам'ятався. Однією половиною свого обличчя (громадським господарством) вони зверталися до державного сектору економіки, а іншою (присадибним господарством) — до ринку. Внаслідок цього в Радянському Союзі збереглися в урізаному вигляді товарно-грошові відносини і ринок.

Від січня 1933 р. і до 1991 р. радянська система господарювання не зазнала принципових змін. Вона істотно поступалася за ефективністю країнам ринкової економіки, але колосальні ресурси країни, помножені на винятково високий мобілізаційний потенціал директивної економіки, дозволяли Радянському Союзу впродовж багатьох десятиліть суперничати на рівних з іншими великими державами.

¹ Пристланд Д. Красный флаг. История коммунизма. — М., 2011. — С. 236.

² Там само. — С. 234.

³ Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні. — К., 1969. — С. 149.

⁴ Основные закономерности построения социалистической экономики. — М., 1967. — С. 248.

⁵ Социалистическое сельское хозяйство Советской Украины. Статистический сборник. — К., 1939. — С. 253.

⁶ Історія колективізації сільського господарства Української РСР. — Т. 3. — К., 1971. — С. 617.

⁷ История ВКП(б). Краткий курс. — М., 1938. — С. 291.

⁸ Данилов В.П. Истоки и начало деревенской трагедии // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы в 5 томах. — Т. 1. — М., 1999. — С. 29.

⁹ «Они чувствуют себя, как гости...» (Над сторінками стенограми зустрічі Сталіна з українськими письменниками 12 лютого 1929 року) // Шаповал Юрій. Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії. — К., 2001. — С. 103.

¹⁰ ЦК РКП(б)–ВКП(б) и национальный вопрос. — Кн. 1. — 1918–1933 гг. — М., 2005. — С. 614.

¹¹ Сталін Й. Твори. — Т. 12. — С. 170.

¹² XVI съезд ВКП(б). Стенографический отчет. — М.–Л., 1930. — С. 37; XVI съезд ВКП(б). 26 июня — 13 июля 1930 г. Стенографический отчет. — М., 1935. — Т. 1. — С. 610.

¹³ Сталін Й. Твори. — Т. 12. — С. 303.

¹⁴ Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (Далі — КПРС в резолюциях...). — Т. 4. — С. 503.

¹⁵ Вознесенский Н.А. Хозрасчет и планирование на современном этапе. Детское село, 1931. — С. 12, 16.

¹⁶ Финансы и социалистическое хозяйство. — 1932. — № 8–9. — С. 5.

¹⁷ XVII съезд ВКП(б). 26 января — 10 февраля 1934 г. Стенографический отчет. — М., 1934. — С. 622.

¹⁸ КПРС в резолюциях... — Т. 4. — С. 431.

¹⁹ XVII съезд ВКП(б). 26 января — 10 февраля 1934 г. Стенографический отчет. — С. 29.

²⁰ Сталин И. Экономические проблемы социализма в СССР. — М., 1952. — С. 93.

²¹ Кульчицкий С.В. Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР (1926–1937). — К., 1979. — С. 107–108.

²² КПСС в резолюциях... — Т. 4. — С. 496.

- ²³ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. — Т. 2. — М., 1957. — С. 226–227, 266–268, 314–315.
- ²⁴ Венедиктов А.В. Организация государственной промышленности в СССР. — Т. 2. — Л., 1961. — С. 620.
- ²⁵ XVII конференция ВКП(б). Стенографический отчет. — М., 1932. — С. 180, 193, 211.
- ²⁶ КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т. 2. — С. 45.
- ²⁷ Известия ЦК КПСС. — 1989, № 9. — С. 199.
- ²⁸ Ленін В.І. Останні листи і статті. — К., 1989. — С. 16.
- ²⁹ «Українізація» 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки. — К., 2003. — 392 с.
- ³⁰ Сталін Й. Твори. — Т. 5. — С. 235–236.
- ³¹ Там само. — С. 237–238.
- ³² Кульчицький С. Курс — українізація // Родина. — 1999, № 8. — С. 109.
- ³³ Всероссийская перепись членов РКП 1922 года. Итоги партийной переписи 1922 г. на Украине. — Харьков, 1922. — С. VII, IX, XII, 178–179.
- ³⁴ Фролов М.О. Політична система та номенклатурна еліта радянської України 1920–1930-х рр.: особливості та механізми формування і функціонування. — Запоріжжя, 2011. — С. 252.
- ³⁵ Молотов В.М. Статьи и речи. — М., 1937. — С. 91.
- ³⁶ Беседа тов. Сталина с немецким писателем Эмилем Людвигом. — М., 1938. — С. 3–4.
- ³⁷ Данилов В.П., Зеленин И.Е. Организованный голод. К 70-летию общекрестьянской трагедии / Отечественная история. — 2004, № 5. — С. 107.
- ³⁸ Верт Николая. Террор и беспорядок. Сталинизм как система. — М., 2010. — С. 266.
- ³⁹ Державний архів Російської Федерації. — Ф. 7523. — Оп. 65. — Спр. 304. — Арк. 9. Доповідна записка про листи, надіслані в Президію Верховної Ради СРСР у питанні про визначення національності осіб, що народилися від батьків різної національності.
- ⁴⁰ Державний архів Одеської області. — Ф. П-11. — Оп. 1. — Спр. 434. — Арк. 72.
- ⁴¹ Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні в документах ГПУ–НКВД. — К., 2007. — С. 291.
- ⁴² The Famine in Ukraine 1932–1933. Edited by Roman Serbyn and Bohdan Krawchenko. Edmonton, CIUS, 1986. — P. 12.
- ⁴³ Кульчицький Станіслав. Таємниця Тридцять сьомого року (проблеми джерел) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. — Ч. 5; Історіографічні дослідження в Україні. — Вип. 10. — Об'єднаний випуск збірки наукових праць на пошану академіка В.А. Смолія. — К., 2000. — Ч. 1. — С. 378–395.
- ⁴⁴ Куртуа Стефан. Почему? // Куртуа Стефан. Верт Николая. Панне Жан-Луи, Пачковский Анджей, Бартошек Карел, Марголен Жан-Луи. Черная книга коммунизма. Преступления, террор, репрессии. — М., 1999. — С. 688–689.
- ⁴⁵ КПСС в резолюциях... — Т. 5. — С. 205.
- ⁴⁶ Сталин И. Вопросы ленинизма. — М., 1952. — С. 552.
- ⁴⁷ Там само. — С. 646.
- ⁴⁸ Там само. — С. 553.

Сталинская «революция сверху»

В очерке анализируются социально-экономические преобразования 1929–1938 гг., осуществленные советской властью. Анализ проводится по трем параметрам: а) какой должна была быть государственная власть, способная лишить общество частной собственности на средства производства; б) каким вожди большевиков представляли себе двухфазный коммунизм; в) как учитывалась специфика коммунистического строительства в многонациональной стране.

Ключевые слова: *нэп, сталинский шторм, двухфазный коммунизм, «командные высоты экономики», индустриализация.*

Stalin's «revolution from above»

The paper deals with social and economic transformation made by Soviet rule in 1929–1938. Three main problems were analyzed: a) what kind of state power could deprive society of private property for means of production; b) how the Bolshevik leaders saw the two-phase communism; c) how the Soviet rule solved the problems of building communism in multi-national country.

Keywords: *NEP, Stalin's storm, two-phase communism, «commanding heights of the economy», industrialization.*